

**EPOS TARJIMASI MUAMMOLARI: KENNING, EPITET VA
MADANIY REALIYALARNI INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIGA
O'GIRISH STRATEGIYALARI**

Rayimqulova Laylo Otabek qizi

Annotatsiya:Maqolada qahramonlik eposining uch o'ziga xos birligi – kenning, doimiy epiteta va madaniy realiyalarni ingliz va o'zbek tillariga tarjima qilish muammolari qiyosiy-tipologik asosda tahlil qilinadi. Material sifatida qadimgi ingliz tilidagi “Beowulf” eposi va uning S. Xini (2000) hamda J.R.R. Tolkin (2014) tarjimalari, shuningdek, Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan “Alpomish” dostoni va uning inglizcha talqinlari olindi. Kalit so'zlar: epos tarjimasi, kenning, doimiy epiteta, realiya, “Beowulf”, “Alpomish”, kalka, foreinizatsiya, domestikatsiya, tarjima strategiyasi.

KIRISH

Qahramonlik eposi xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy qadriyatlari va olam haqidagi tasavvurlarini mujassam etgan matndir. Shu bois epos tarjimasi oddiy badiiy tarjimadan murakkabroq: tarjimon nafaqat syujet va obrazlarni, balki eposning og'zaki-formulaviy poetikasini, qadimiy leksikasini va madaniy kodlarini ham boshqa tilga ko'chirishi lozim. Xalqaro miqyosda o'zbek dostonlarini, xususan, “Alpomish”ni jahon o'quvchisiga tanishtirish, shuningdek, jahon eposi namunalarini o'zbek tiliga o'girish bugungi tarjimashunoslikning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Epos matnida tarjimon uchun eng ko'p qiyinchilik tug'diradigan uch turdagi birlik mavjud. Birinchisi – kenning, ya'ni german she'riyatiga xos bo'lgan, predmetni ikki komponentli metaforik ifoda orqali nomlash usuli (masalan, qadimgi inglizcha *hronrād* – “kit yo'li”, ya'ni dengiz). Ikkinchisi – doimiy epiteta, ya'ni qahramon, ot, qurol yoki joy nomi bilan barqaror birikib, matnda qayta-qayta takrorlanadigan sifatlash (masalan, dostonlardagi *tulpor ot*, *qalam qosh*). Uchinchisi – madaniy realiyalar, ya'ni muayyan xalqning turmushi, urf-odati, ijtimoiy tuzumi va diniy tasavvurlari bilan bog'liq, boshqa

tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobili bo‘lmagan so‘zlar (*mead-hall*, *o‘tov*, *ko‘pkari*, *chiltonlar*).

Tadqiqotning maqsadi – qahramonlik eposidagi kenning, doimiy epiteta va madaniy realiyalarni ingliz va o‘zbek tillariga tarjima qilishda qo‘llanadigan strategiyalarni aniqlash, tasniflash va ularni tanlash mezonlarini asoslash.

Maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Kenning, doimiy epiteta va realiya tushunchalarining nazariy asoslarini hamda ularning epos poetikasidagi o‘rnini aniqlash.
2. “Beowulf” eposidagi kenninglar va epitetlarning ingliz tilidagi zamonaviy tarjimalarda qanday berilganini tahlil qilish.
3. “Alpomish” dostonidagi doimiy epitetlar va madaniy realiyalarni ingliz tiliga o‘girish imkoniyatlarini aniqlash.
4. Har bir birlik turi uchun tarjima strategiyalarining qiyosiy jadvalini tuzish va ularni tanlash mezonlarini ishlab chiqish.
5. Epos tarjimasi amaliyoti uchun tavsiyalar berish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Tarjima nazariyasi. O‘zbek tarjimashunosligida badiiy tarjimaning nazariy asoslari G‘. Salomov [1] va Q. Musayev [2] ishlarida yoritilgan. G‘. Salomov milliy o‘ziga xoslikni saqlash va tarjimaning o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi o‘rtasidagi muvozanatni badiiy tarjimaning asosiy muammosi sifatida ko‘rsatgan [1]. Q. Musayev esa leksik-grammatik transformatsiyalar va milliy-madaniy xoslangan birliklarni berish usullarini tizimlashtirgan [2].

Realiyalar nazariyasi S. Vlasov va S. Florin tomonidan ishlab chiqilgan. Ular realiyalarni predmet (maishiy, ijtimoiy-siyosiy, geografik), joy va vaqt belgilariga ko‘ra tasniflab, ularni berishning asosiy usullari sifatida transkripsiya, kalka, yangi so‘z yasash, yaqin muqobil, tavsifiy tarjima va kontekstual tarjimani ko‘rsatgan [3]. P. Nyumark madaniy so‘zlar uchun transferens, madaniy muqobil, funksional muqobil, tavsifiy muqobil va “juftlik” (couplet) usullarini taklif qilgan [4]. J.F. Ayxela madaniy-xoslangan

birliklarni saqlash (conservation) va almashtirish (substitution) strategiyalariga ajratgan [8], E. Devis esa ularni saqlash, qo‘shimcha qilish, tushirib qoldirish, globallashtirish, lokallashtirish, transformatsiya va yangi nom yaratish turlariga bo‘lgan [9]. Bu tasniflarning umumiy asosi Y. Nida taklif qilgan formal va dinamik ekvivalentlik qarama-qarshiligi [5] hamda L. Venuti asoslagan foreignizatsiya (begonalashtirish) va domestikatsiya (moslashtirish) dixotomiyasidir [6]. M. Beyker ekvivalentsizlik holatlarida umumiyroq so‘z, madaniy almashtirish, izohli tarjima va parafraz kabi usullarni tavsiya etadi [7].

Kenning nazariyasi. Kenning atamasi qadimgi island she‘riyati an‘anasidan kelib chiqqan. Snorri Sturluson “Kichik Edda”ning “Skáldskaparmál” qismida kenninglarni skald she‘riyatining asosiy vositasi sifatida izohlagan [11]. R. Mayssner kenninglarni semantik guruhlarga ajratib, ularning to‘liq tizimini tuzgan [10]. Kenning odatda ikki qismdan iborat: asos (base word) va aniqllovchi (determinant). Masalan, *hronrād* (“dengiz”) birikmasida *rād* “yo‘l, yurish” – asos, *hron* “kit” – aniqllovchi. A. Brodyor “Beowulf”dagi bunday birikmalarning ko‘pchiligi metaforik emas, balki tavsifiy qo‘shma so‘zlar ekanini, haqiqiy metaforik kenninglar esa nisbatan kam ekanini ta’kidlagan [12]. Bu farq tarjima uchun muhim: tavsifiy qo‘shma so‘z oddiy tarjima qilinishi mumkin, metaforik kenning esa obrazni saqlash yoki ochib berishni talab qiladi.

Epitet va formula nazariyasi. Doimiy epitetlarning og‘zaki eposdagi o‘rnini M. Parri va A. Lord yaratgan og‘zaki-formulaviy nazariya asoslab bergan: epitet ijrochi baxshi yoki aed uchun she‘riy o‘lchovga mos tayyor formula vazifasini bajaradi [13]. O‘zbek dostonchiligida bu masala V.M. Jirmunskiy va H.T. Zarifov [14] hamda T. Mirzayev [15] tadqiqotlarida yoritilgan. Ularda dostonlarning formulaviy tuzilishi, an‘anaviy tasvir vositalari va baxshilar repertuari tahlil qilingan.

“Alpomish” tarjimasi. “Alpomish”ning ingliz tilidagi eng ma’lum talqinlaridan biri H.B. Paksoy kitobidir. Unda dostonning qoraqalpoq (Divayev

yozib olgan) varianti ingliz tiliga o'girilgan va tahlil qilingan [21]. D. Aliyeva doston onomastikasining ingliz tilidagi talqinini o'rganib, *Anqa polvon* → *Anqa brave*, *Yusuf* → *Josef*, *Ko'kaldosh* → *Kukaldosh*, *Toychixon* → *Toychikhan* kabi misollarni keltirgan [22]. Biroq kenning, epitet va realiyalar tarjimasini bir tizimda qiyoslagan tadqiqot uchramadi.

Material. Tadqiqot materiali sifatida quyidagilar olindi:

- “Beowulf” eposining qadimgi ingliz tilidagi matni (Klaeber nashri, 4-nashr) [16];
- uning zamonaviy ingliz tilidagi ikki tarjimasi: S. Xinining she’riy tarjimasi [17] va J.R.R. Tolkinning nasriy tarjimasi [18];
- Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li aytgan “Alpomish” dostoni [20];
- “Alpomish”ning ingliz tilidagi talqinlari va ular haqidagi tadqiqotlar [21; 22].

“Beowulf”ning o‘zbek tiliga to‘liq badiiy tarjimasi bizga ma’lum manbalarda qayd etilmagan. Shu sababli o‘zbekcha tarjima variantlari muallif tomonidan eksperimental tarjima sifatida taklif qilindi va ular matnda alohida belgilab ko‘rsatildi. Xuddi shunday, “Alpomish” birliklarining inglizcha variantlari ham, manbada qayd etilganlaridan tashqari, muallif taklifi sifatida berildi.

Usullar. Tadqiqotda qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil (asliyat va tarjimalarni qiyoslash), komponent tahlil (kenning va epitetlarning ma’no tarkibini aniqlash), kontekstual tahlil (birlikning matndagi vazifasini aniqlash) va tarjima transformatsiyalarini tasniflash usullaridan foydalanildi. Tasniflash uchun S. Vlastov va S. Florin [3], P. Nyumark [4] hamda E. Devis [9] tasniflari asosida quyidagi yettita strategiya ajratildi:

1. Transliteratsiya / transkripsiya – so‘zni tovush shaklida ko‘chirish.
2. Kalka – birikmaning tarkibiy qismlarini so‘zma-so‘z tarjima qilish.

3. Tavsifiy tarjima (parafraz) – ma’noni izohlovchi birikma bilan ochib berish.
4. Funktsional almashtirish – obrazni tarjima tilidagi neytral yoki odatiy soʻz bilan almashtirish.
5. Madaniy analog – tarjima tili madaniyatidagi yaqin hodisa nomini qoʻllash.
6. Izohli tarjima – asosiy usulga matn ichidagi qisqa izoh yoki sahifa ostidagi izohni qoʻshish.
7. Tushirib qoldirish – birlikni tarjimada bermaslik.

NATIJALAR

Tahlil uch turdagi birlikning har biri uchun oʻziga xos tarjima muammosi va unga mos strategiyalar toʻplami mavjudligini koʻrsatdi. Quyida natijalar birlik turlari boʻyicha bayon qilinadi; oʻzbekcha va inglizcha variantlardan muallif taklif qilganlari “(m.t.)” belgisi bilan berilgan.

1. Kenninglar tarjimasi

Kenningning asosiy muammosi uning ikki qatlamli tabiatidadir: oʻquvchi avval obrazni (“kit yoʻli”), soʻng uning ortidagi ma’noni (“dengiz”) anglashi kerak. Tarjimon obrazni saqlasa, matn begona va qorongʻi boʻlib qolishi, ma’noni ochsa, eposning poetik qatlami yoʻqolishi mumkin.

Eposning boshidayoq bu muammo yaqqol koʻrinadi. 10-misradagi *ofer hronrāde* birikmasini S. Xini *beyond the whale-road* deb kalka usulida bergan [17], J.R.R. Tolkin esa *over the sea where the whale rides* deb, ma’noni (*sea*) ochib, obrazni (*where the whale rides*) tavsifiy ergash gap shaklida saqlagan [18]. Shu tariqa bitta kenning uchun ikki xil strategiya – kalka va “tavsif + obraz” juftligi qoʻllangan. 5-misradagi *meodosetla ofteāh* (“may oʻrindiqlaridan mahrum qildi”) birikmasini S. Xini *a wrecker of mead-benches* deb qisqa kalka bilan [17], J.R.R. Tolkin esa *robbed ... of the seats where they drank their mead* deb tavsifiy tarjima bilan bergan [18].

1-jadvalda “Beowulf”dagi namunaviy kenninglar va ularni o‘zbek tiliga o‘girish variantlari keltirilgan.

1-jadval. “Beowulf” kenninglari va ularni o‘zbek tiliga o‘girish variantlari

Kenning (misra)	So‘zma-so‘z ma’nosi	Anglatgani	Kalka (m.t.)	Tavsifiy yoki funktional variant (m.t.)
<i>hronrād</i> (10)	kit yo‘li	dengiz	kit yo‘li	kitlar suzgan dengiz
<i>swanrād</i> (200)	oqqush yo‘li	dengiz	oqqush yo‘li	oqqushlar suzgan dengiz
<i>sæwudu</i> (226)	dengiz yog‘ochi	kema	dengiz yog‘ochi	kema
<i>wordhord</i> (259)	so‘z xazinasini	nutq, so‘z boyligi	so‘z xazinasini	so‘z xazinasini ochdi = so‘z boshladi
<i>beadolēoma</i> (1523)	jang nuri	qilich	jang nuri	yalt etgan qilich
<i>bānhūs</i> (2508)	suyak uy	tana	suyak uy	tan qafasi (madaniy analog)

Izoh: misra raqamlari Klaeber nashri bo‘yicha [16].

Jadvaldan ko‘rinadiki, kenninglar o‘zbek tiliga o‘girilganda uch xil natija beradi. Birinchidan, ayrim kalkalar o‘zbek tilida tabiiy va tushunarli eshitiladi: *so‘z xazinasini* birikmasi o‘zbek nutqida ham mavjud bo‘lgani uchun obraz ham, ma’no ham saqlanadi. Ikkinchidan, ayrim kalkalar o‘quvchini chalg‘itadi: *dengiz yog‘ochi* yoki *suyak uy* birikmalari o‘zbek o‘quvchisiga kema yoki tana ma’nosini bermaydi va izohsiz tushunarsiz qoladi. Uchinchidan, ba’zi kenninglar uchun o‘zbek mumtoz she’riyatidan madaniy analog topish mumkin: *bānhūs* (“suyak uy”) obrazi tanani ruhning vaqtinchalik makoni

sifatida tasvirlaydi va mumtoz adabiyotimizdagi *tan qafasi* obraziga yaqin keladi.

2. Doimiy epitetlar tarjimasi

Doimiy epitetning tarjima-dagi asosiy muammosi – uning takrorlanuvchanligi. Asliyatda epitet bir xil shaklda qayta-qayta keladi va bu formulaviylik eposning ritmini, og‘zaki ijro an‘anasini aks ettiradi [13]. Tarjimon esa ko‘pincha uslubiy xilma-xillikka intilib, bir epitetni har safar turlicha beradi va natijada formula yo‘qoladi.

“Beowulf”da xalq va qahramonlar nomlariga qo‘shilgan epitetlar ko‘p uchraydi. Eposning birinchi so‘zlaridan biri *Gār-Dena* (“nayza-danlar”) ikkala tarjimada ham *Spear-Danes* deb kalka qilingan [17; 18]. Ammo shu misralardagi *Scyld Scēfing* nomi bilan bog‘liq yechimlar farq qiladi: J.R.R. Tolkin uni transliteratsiya qilib *Scyld Scefing* shaklida qoldirgan [18], S. Xini esa nomning ichki ma‘nosini tarjima qilib, *Shield Sheafson* (“Qalqon, Boylam o‘g‘li”) deb bergan va unga *scourge of many tribes* (“ko‘p qabilalar ofati”) epitetini qo‘shgan [17]. Bu misol nom va epitet chegarasidagi birliklarda tarjimon foreinizatsiya va domestikatsiya o‘rtasida tanlov qilishini ko‘rsatadi [6]. Xrotgarning *helm Scyldinga* (“Skildinglar himoyachisi”) epiteti esa matnda bir necha marta takrorlanadi, shuning uchun uni o‘zbek tiliga har safar bir xil shaklda (*Skildinglar posboni*, m.t.) berish formulaviylikni saqlaydi.

O‘zbek dostonlarida doimiy epitetlar qahramon, uning oti, sevgilisi va dushmaniga qo‘llanadi [14; 15]. 2-jadvalda dostonlarda keng tarqalgan epitetlar va ularni ingliz tiliga o‘girish variantlari berilgan.

2-jadval. O‘zbek dostonlaridagi doimiy epitetlar va ularning inglizcha variantlari

Epitet	Ma'nosi	Kalka (m.t.)	Tavsifiy yoki analog variant (m.t.)	Xavf
<i>qalam qosh</i>	qalam bilan chizilgandek ingichka qosh	pen-browed	with finely drawn brows	kalka ingliz tilida g'alati eshitiladi
<i>oy yuzli</i>	oydek nurli, go'zal yuzli	moon-faced	fair as the moon	<i>moon-faced</i> ingliz tilida "yumaloq, ifodasiz yuz" ma'nosida salbiy o'ttenkaga ega
<i>sarv qomat</i>	sarv daraxtidek tik, kelishgan qomat	cypress-statured	tall and slender as a cypress	kalka tushunarsiz
<i>tulpor</i>	afsonaviy tez, chopqir ot	–	winged steed; tulpor (a legendary swift horse)	umumlashtiril sa (<i>horse</i>) obraz yo'qoladi
<i>sher yurak</i>	sherdek jasur	lion-hearted	lion-hearted	ingliz tilida ham mavjud, xavf yo'q

Jadval epitetlarning tarjimaga moyilligi bir xil emasligini ko'rsatadi. *Sher yurak* – *lion-hearted* kabi epitetlar ikki madaniyatda umumiy bo'lgani uchun kalka muammosiz ishlaydi. *Oy yuzli* epiteti esa "soxta do'st" holatini yuzaga keltiradi: o'zbek tilida go'zallik ramzi bo'lgan obraz ingliz tilida kamsituvchi

ma'no kasb etadi. Bunday hollarda madaniy analog (*fair as the moon*) yoki tavsifiy tarjima zarur.

3. Madaniy realiyalar tarjimasi

Realizmlar tarjimasida asosiy muammo – tarjima tilida predmet yoki tushunchaning o'zi yo'qligi [3]. “Beowulf”da bunday birliklar asosan german jangovar jamiyati turmushi bilan bog'liq: *meduheall* (may zali, qirol saroyi), *scop* (saroy shoiri-qo'shiqchisi), *begn* (qirolga xizmat qiluvchi jangchi), *wergild* (o'ldirilgan kishi uchun to'lanadigan to'lov). “Alpomish”da esa ko'chmanchi va o'troq turkiy turmush, islomiy-tasavvufiy tasavvurlar bilan bog'liq realizmlar ko'p: *o'tov*, *zindon*, *to'y*, *poyga*, *baxshi*, *do'mbira*, *pir*. Masalan, farzandsiz Boybo'ri va Boysarining Shohimardon piriga sig'inib farzand so'rashi va Alpomishning zindonda yillar o'tkazishi doston syujetining tayanch nuqtalaridir [20]. Bu epizodlardagi *pir* va *zindon* so'zlari tarjimada izohsiz qolsa, syujetning diniy va ijtimoiy mazmuni o'quvchiga yetmaydi.

3-jadval. Epos realizmlari va ularni tarjima qilish variantlari

Realizmlar	Ma'nosi	Tarjima variantlari (m.t.)	Strategiya
<i>meduheall</i> (ingl. → o'zb.)	qirolning bazm va kengash zali	may zali / bazm saroyi	kalka / madaniy analog
<i>scop</i> (ingl. → o'zb.)	saroy shoiri-qo'shiqchisi	skop (saroy baxshisi)	transliteratsiya + izoh / analog
<i>begn</i> (ingl. → o'zb.)	qirolning jangchi-xizmatkori	navkar	madaniy analog
<i>wergild</i> (ingl. → o'zb.)	qon uchun to'lov	xun puli	madaniy analog
<i>o'tov</i> (o'zb. → ingl.)	ko'chmanchilarning kigiz uyi	yurt	transliteratsiya (ingliz tilida o'zlashgan)

Realitiya	Ma'nosi	Tarjima variantlari (m.t.)	Strategiya
<i>baxshi</i> (o'zb. → ingl.)	doston ijrochisi	bakhshi, a singer of epic tales	transliteratsiya + izoh
<i>do'mbira</i> (o'zb. → ingl.)	ikki torli cholg'u	dombra, a two-stringed lute	transliteratsiya + izoh
<i>pir</i> (o'zb. → ingl.)	avliyo, homiy ruh	pir, a patron saint	transliteratsiya + izoh
<i>zindon</i> (o'zb. → ingl.)	yer osti qamoqxonasi	dungeon; pit prison	funksional almashtirish / tavsif
<i>to'y</i> (o'zb. → ingl.)	to'y-tomosha, ommaviy bazm	wedding feast; toy, a festive gathering	funksional almashtirish / transliteratsiya + izoh

Ingliz → o'zbek yo'nalishida madaniy analoglar (*navkar*, *xun puli*) ancha samarali ekani aniqlandi, chunki o'zbek madaniyatida o'rta asr jangovar jamiyatiga xos ko'plab tushunchalar mavjud. O'zbek → ingliz yo'nalishida esa transliteratsiya va izoh juftligi ustunlik qiladi. Biroq ingliz tiliga allaqachon o'zlashgan realiyalar (*yurt*, *dombra*) izohsiz berilishi mumkin. Onomastik birliklarda ham shu tendensiya kuzatiladi: *Ko'kaldosh* → *Kukaldosh*, *Toychixon* → *Toychikhan* transliteratsiya qilingan bo'lsa, *Yusuf* → *Josef* almashtirishi milliy-diniy ma'noni yevropacha shaklga moslashtiradi [22].

4. Strategiyalarning umumiy tasnifi

Yuqoridagi tahlil natijalari 4-jadvalda umumlashtirildi.

4-jadval. Epos birliklarining tarjima strategiyalari

Birlik turi	Asosiy muammo	Ustun strategiyalar	Asosiy xavf
Kenning	obraz va ma'noning ikki qatlamliligi	kalka; tavsif + obraz; funksional almashtirish; madaniy analog	kalkada tushunarsizlik, funksional almashtirishda poetik qatlamning yo'qolishi
Doimiy epitet	takrorlanuvchanlik va formulaviylik	kalka (umumiy obrazlarda); tavsifiy tarjima; madaniy analog	formulaning yo'qolishi; "soxta do'st" konnotatsiyalar
Madaniy realiya	predmet yoki tushunchaning yo'qligi	transliteratsiya + izoh; madaniy analog; funksional almashtirish	ortiqcha domestikatsiya; izohlar bilan matnning og'irlashishi

Muhokama

Natijalar epos tarjimasida yagona "to'g'ri" strategiya yo'qligini, strategiya tanlovi esa birlikning tabiati va matndagi vazifasiga bog'liq ekanini ko'rsatdi. Tahlil asosida strategiya tanlashning to'rt mezonini ajratildi.

1. Birlikning poetik vazifasi. Agar kenning yoki epitet matnda faqat nomlash vazifasini bajarsa, funksional almashtirish yetarli bo'lishi mumkin. Agar u obraz yaratsa, qofiya yoki alliteratsiyada ishtirok etsa yoki eposning milliy ruhini ifodalasa, obrazni saqlovchi strategiya (kalka yoki "tavsif + obraz") zarur. S. Xini va J.R.R. Tolkin yechimlarining farqi shu bilan izohlanadi: she'riy tarjimada S. Xini ixcham kalkani (*whale-road*) tanlagan, nasriy tarjimada esa J.R.R. Tolkin ma'no va obrazni birga beruvchi kengroq tavsifni (*the sea where the whale rides*) qo'llagan [17; 18]. Demak, tarjima shakli (she'riy yoki nasriy) ham strategiya tanloviga ta'sir qiladi.

2. Takrorlanish darajasi. Doimiy epitets va formulalar matnda qayta-qayta kelgani uchun ularning tarjimasi ham barqaror bo'lishi kerak. Og'zaki-formulaviy nazariyaga ko'ra [13], formula eposning tuzilish birligidir; uni har safar turlicha berish matnini yozma adabiyot uslubiga yaqinlashtirib, uning og'zaki tabiatini yo'qotadi. Shuning uchun o'zbek tiliga tarjima qilishda *helm Scyldinga* kabi epitetslar uchun bir xil variant tanlanib, butun matn bo'ylab saqlanishi maqsadga muvofiq. Xuddi shu tamoyil "Alpomish"ni ingliz tiliga o'girishda ham amal qiladi: baxshi takrorlagan formula tarjimada ham tanish refren sifatida qaytishi lozim.

3. O'quvchining fon bilimi. Realizlar tarjimasida o'quvchining tayyorgarligi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ingliz tilida o'zlashgan *yurt* yoki *dombra* kabi so'zlar izohsiz tushuniladi, *pir* yoki *baxshi* esa izohni talab qiladi. Ilmiy-akademik nashrlarda transliteratsiya va sahifa ostidagi izoh ma'qul bo'lsa, keng o'quvchiga mo'ljallangan nashrlarda matn ichidagi qisqa izoh (*bakhshi, a singer of epic tales*) o'qishni yengillashtiradi. Bu P. Nyumarkning "juftlik" (couplet) usuliga mos keladi [4].

4. Madaniy yaqinlik. Ingliz → o'zbek yo'nalishida madaniy analoglar samarali ekani shu bilan izohlanadiki, german va turkiy qahramonlik eposlari tipologik jihatdan yaqin: ikkalasida ham qahramon-jangchi, uning homiysi bo'lgan hukmdor, saroy yoki o'tovdagi bazm, xun va qasos tushunchalari markaziy o'rin tutadi [12; 14]. Shu sababli *þegn – navkar, wergild – xun puli, scop – baxshi* juftliklari o'zbek o'quvchisiga german eposini tanish madaniy tizim orqali tushunishga yordam beradi. Biroq bu yerda ehtiyot zarur: haddan tashqari domestikatsiya L. Venuti ta'kidlaganidek, asliyatning begona madaniy qiyofasini yo'qotadi [6]. Masalan, *scop*ni to'g'ridan-to'g'ri *baxshi* deb berish o'quvchida german saroy shoirini turkiy doston ijrochisi bilan aynan bir xil degan noto'g'ri tasavvur uyg'otishi mumkin. Shuning uchun analogni izoh bilan birga (*skop – saroy baxshisi*) qo'llash maqbulroq.

O‘zbek → ingliz yo‘nalishida esa vaziyat boshqacha. Ingliz tilida turkiy ko‘chmanchi turmushiga oid tayyor analoglar kam bo‘lgani uchun transliteratsiya va izoh asosiy usulga aylanadi. Bu yo‘nalishdagi asosiy xavf – “soxta do‘st” konnotatsiyalar (*oy yuzli* → *moon-faced*) va milliy nomlarni yevropacha shaklga keltirish (*Yusuf* → *Josef*) [22]. Bunday almashtirishlar G‘. Salomov ta’kidlagan milliy o‘ziga xoslikni saqlash tamoyiliga zid keladi [1].

Natijalar Q. Musayevning milliy-madaniy xoslangan birliklarni berishda bir nechta usulni birgalikda qo‘llash zarurligi haqidagi fikrini tasdiqlaydi [2]. Tadqiqotimiz bu fikrni epos materialida aniqlashtiradi: kenning uchun “kalka + izoh” yoki “tavsif + obraz”, epitet uchun “barqaror kalka yoki analog”, realiya uchun “transliteratsiya + izoh” juftliklari eng maqbul natija beradi.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. “Beowulf”ning o‘zbekcha variantlari eksperimental xarakterga ega va ularni amaldagi badiiy tarjima bilan qiyoslash imkoni bo‘lmadi. “Alpomish”ning ingliz tilidagi tarjimalari esa turli variantlarga (o‘zbek va qoraqalpoq) asoslangan. Kelgusida tahlilni “Alpomish”ning boshqa variantlari, “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlari va eposlarning rus tilidagi tarjimalari [19] bilan kengaytirish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Kenning, doimiy epitet va madaniy realiya epos tarjimasida turli xil muammolarni yuzaga keltiradi. Kenning uchun bu obraz va ma’noning ikki qatlamliligi, epitet uchun takrorlanuvchanlik va formulaviylik, realiya uchun esa tarjima tilida predmet yoki tushunchaning yo‘qligidir.

2. Kenninglarni tarjima qilishda kalka, “tavsif + obraz”, funksional almashtirish va madaniy analog strategiyalari qo‘llanadi. “Beowulf”ning ingliz tilidagi tarjimalarida S. Xini she’riy tarjimada ixcham kalkani (*whale-road*), J.R.R. Tolkin esa nasriy tarjimada tavsifiy kengaytmanni (*the sea where the whale rides*) afzal ko‘rgan. O‘zbek tilida

kalka faqat obraz o'quvchiga tushunarli bo'lgan hollarda (*so'z xazinasini*) samarali, qolgan hollarda tavsif yoki mumtoz adabiyotdan olingan analog (*tan qafasi*) maqbul.

3. Doimiy epitetlar tarjimasida formulaviylikni saqlash, ya'ni bir epitetni butun matn bo'ylab bir xil shaklda berish tamoyiliga amal qilish lozim. Ikki madaniyatda umumiy bo'lgan obrazlar (*sher yurak – lion-hearted*) kalka orqali, salbiy konnotatsiya xavfi bo'lgan obrazlar (*oy yuzli*) esa tavsifiy yoki analog tarjima orqali berilishi kerak.

4. Realialar tarjimasida ingliz → o'zbek yo'nalishida madaniy analoglar (*navkar, xun puli*), o'zbek → ingliz yo'nalishida esa transliteratsiya va izoh juftligi (*bakhshi, a singer of epic tales*) samarali ekani aniqlandi. Milliy nomlarni yevropacha shaklga keltirish (*Yusuf → Josef*) asliyatning milliy-diniy qiyofasini yo'qotadi.

5. Strategiya tanloviga to'rt omil ta'sir ko'rsatadi: birlikning poetik vazifasi, takrorlanish darajasi, o'quvchining fon bilimi va asliyat bilan tarjima tili madaniyatlarining tipologik yaqinligi.

Jahon eposlarini o'zbek tiliga va o'zbek dostonlarini ingliz tiliga tarjima qilishda: (a) kenning va epitetlar uchun tarjimaning boshida qabul qilingan variantlar lug'atini tuzib, unga butun matn davomida amal qilish; (b) birinchi uchrashda "kalka + izoh", keyingi uchrashlarda faqat kalka berish; (c) realialar uchun kitob oxirida izohli lug'at (glossariy) ilova qilish tavsiya etiladi. Tadqiqot natijalari tarjimashunoslik, qiyosiy adabiyotshunoslik va folklorshunoslik bo'yicha ma'ruza va seminarlarda, badiiy tarjima amaliyotida hamda "Alpomish" dostonining yangi inglizcha tarjimalarini tayyorlashda foydalanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Salomov G'. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
2. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.

3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980.
4. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York; London: Prentice Hall, 1988.
5. Nida E.A. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964.
6. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London; New York: Routledge, 1995.
7. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2018.
8. Aixelá J.F. Culture-specific items in translation // Álvarez R., Vidal M.C.-Á. (eds.). Translation, Power, Subversion. – Clevedon: Multilingual Matters, 1996. – P. 52–78.
9. Davies E.E. A goblin or a dirty nose? The treatment of culture-specific references in translations of the Harry Potter books // The Translator. – 2003. – Vol. 9, No. 1. – P. 65–100.
10. Meissner R. Die Kenningar der Skalden: Ein Beitrag zur skaldischen Poetik. – Bonn; Leipzig: Kurt Schroeder, 1921.
11. Sturluson S. Edda / transl. A. Faulkes. – London: Everyman, 1987.
12. Brodeur A.G. The Art of Beowulf. – Berkeley: University of California Press, 1959.
13. Lord A.B. The Singer of Tales. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
14. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: Гослитиздат, 1947.
15. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. – Toshkent: Fan, 1979.
16. Fulk R.D., Bjork R.E., Niles J.D. (eds.). Klaeber's Beowulf. 4th ed. – Toronto: University of Toronto Press, 2008.

17. Heaney S. Beowulf: A New Verse Translation. – New York: W.W. Norton, 2000.
18. Tolkien J.R.R. Beowulf: A Translation and Commentary / ed. C. Tolkien. – London: HarperCollins, 2014.
19. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М.: Художественная литература, 1975. – (Библиотека всемирной литературы).
20. Alpomish: O‘zbek xalq qahramonlik dostoni / aytuvchi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. – Toshkent: [nashriyot], [yil].
21. Paksoy H.B. ALPAMYSH: Central Asian Identity under Russian Rule. – Hartford: AACAR, 1989.
22. Aliyeva D.R. Ingliz va o‘zbek onomastik leksemalarining tarjimai masalalari (“Alpomish” dostoni misolida) // Tamaddun nuri. – 2024. – № 11 (62). – B. 97–99.

